www·uygurweb·net

ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىدە ئوينىغان رولى

تۇرغۇن ئالماس

چىڭگىزخان (مىلادىنىڭ 1206 - يىلىدىن 1227 - يىلىغىچە قاغان بولغان) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئوكتاي خان (1228-1241)، گويۇك خان (1246-1248) مۆنكى خان (1251-1259) نىڭ ۋاقتىدا (مىلادىنىڭ 1206- يىلىدىن 1259- يىلىغىچە) شەرقتە تىنچ ئوكياندىن تارتىپ غەربتە دوناي دەرياسىنىڭ دېڭىزغا قۇيۇلىدىغان جايىغىچە ۋە شىمالدا سىبىرىيە داللىرىدىن تارتىپ جەنۇبتا كىچىك ئاسىياغىچە بولغان نۇرغۇنلىغان يەرلەرنى ئىگىلەپ، تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى.

مانا شۇنداق ئۇلۇغ ئىمپېرىيىنى قۇرغان موڭغۇللار خېلىلا قالاق ئىدى. ئۇلار دەسلەپ شەرقىي ئاسىيانىڭ داللىرىدا، ئورمانلىقلىرىدا، چۆللىرىدە ياشايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار يايلاق ۋە ئورمانلىق رايونلارنى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەركىزي ۋە تايانچ جايى قىلىشقانىدى. مۇنداق ئەھۋال مونكى خان موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە قاغان بولغىچە (1251- يىلىغىچە) داۋام قىلدى.

موڭغۇللار ناھايىتى قالاق بولۇشىغا قارىماي جەڭگىۋار، باتۇر خىسلەتكە ۋە بەكمۇ چىڭ ھەربىي ئىنتىزامغا شەرتسىز بويسۇنىدىغان ئادەتكە ئىگە ئىدى. دالىدا، چۆل - باياۋاندا، قاتتىق تەبىئىي شارائىتتا ھايات كەچۈرۈش، چارۋا ماللارنى قىرغىنغا ئۇچرىتىدىغان، دائىم بولۇپ تۇرىدىغان تەبىئىي ئاپەتلەر (قارنىڭ قېلىن يېغىشى، قۇرغاقچىلىق يىللىرى، ئوت - چۆپنىڭ ئۈنمەسلىكى)، دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇملىرى موڭغۇللارنى قىيىنچىلىققا چىدايدىغان، ئىنتىزامغا بويسۇنىدىغان ئادەتكە ئۆگەتكەنىدى. موڭغۇللاردا قەبىلىۋى مۇناسىۋەت ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە موڭغۇللار چىڭگىزخاندەك ساۋاتسىز بولسىمۇ، ناھايىتى ئەقىللىق، ھۇشيار، بەكمۇ ھىلىگەر، ئادەتتىن تاشقىرى تەشكىللاتچىلىق قابىلىيىتىگە ئىگە، كارامەت قەھرىمانىنىڭ يېتەكچىلىكىگە ئىگە ئىدى.

چىڭگىزخان موڭغۇل قەبىللىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئۇلۇغ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى قۇرۇشقا بەل باغلىغاندىن تارتىپ، قابىلىيەتلىك، بىلىملىك، ئەقىللىق كىشىلەرنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاشقا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن كىرىشكەنىدى.

دەل شۇ چاغدا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەدەنىيەتلىك خەلقلەرنىڭ بىرى ئۇيغۇرلار ئىدى. چىڭگىزخان ئالتايلىق، بەشبالىقلىق، تۇرپانلىق، قاراشەھەرلىك، قەشقەرلىك، خوتەنلىك ئۇيغۇرلاردىن يۈزلىگەن، مىڭلىغان قابىل كىشىلەرنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىچكى، تاشقى چوڭ، مۇھىم ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا جەلپ قىلغانىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئەڭ قابىلىيەتلىك باش ۋەزىرى قىتان شاھزادىسى يىلوچۇساي كۈنلەرنىڭ بىرىدە

چىڭگىزخانغا مۇنداق دېگەنىدى: «ئوقىيا ياسايدىغان ئۇستا كېرەك بولغاندەك جاھاننى سوراشنى بىلىدىغان ئۇستا كېرەك»[1].

ئۇيغۇرلاردىن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا جەلپ قىلىنغان كىشىلەر تەجرىبىلىك سىياسىيونلار، هوشيار، ئۇستا دىپلوماتلار، ئۇرۇش سەنئىتىنىڭ ئەڭ نازۇك سىرلىرىنى بىلىدىغان هەربىي ستراتېگىيىلەر، تاكتىكىلەر، هەربىي تېخنىكلار، چىداملىق، قەيسەر سەيياهلەر، دېڭىزچىلار، قۇرۇلۇش ئىنژېنېرلىرى، ئىلىم - پەنگە تونۇشۇق ئالىملار، تۈرلۈك ئەللەرنىڭ تىلىنى بىلىدىغان تىلماچىلا، شائىرلار، تارىخچىلار، خەتتاتلار، رەسساملار، مۇزىكانتلاردىن ئىبارەت ئىدى.

چىڭگىزخان بىرىنچى قەدەمدە موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ كۈچ توپلىغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ شىمال (شەرقىي سىبىرىيە) ۋە غەرب (شەرقىي ئالتاي) دىكى تۈركى قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرغانىدى.

چىڭگىزخان مىلادى 1204 - يىلى ئالتايدىكى نايمان خانلىقىغا هۇجۇم قىلغان، نايمان خانى ئىنانچ بىلگە خاننىڭ ئوغلى تايانخان چىڭگىزخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. شۇ چاغدا تايانخاننىڭ ئۇستازى ۋە تامغىچىسى ئۇيغۇر تاتاتۇڭا چىڭگىزخاننىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن.

چىڭگىزخان تاتا تۇڭانىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇر يېزىقىنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت يېزىقى قىلىپ بېكىتتى. ئۇنىدىن بۇرۇن موڭغۇللاردا يېزىق يوق ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرى ۋە باشقا موڭغۇل بەگلىرىنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىنىشى زۆرۈر شەرتلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى. تاتا توڭا چىڭگىزخاننىڭ ئوغۇللىرىغا ئۇستاز بولۇپ تەيىنلەندى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قانۇنلىرى، يارلىقلىرى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن موڭغۇل تىلىدا يېزىلدى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان ئىلخانىلار (مىلادىنىڭ 1258 - يىلىدىن 1335 - يىلىغىچە هۆكۈم سۈرگەن) نىڭ ئالاقىلىرى ئۇيغۇر، پارسچە يېزىقتا يېزىلغان بولسا، چاغاتاي خانلىقى (1231- 1370) بىلەن ئالتۇن ئوردا خانلىقى (1227 - 1502) دا بولسا رەسمىي دۆلەت تىلى، يېزىقى ئۇيغۇر تىلى، ئۇيغۇر يېزىقى ئىدى. چاغاتاي خانلىقى بىلەن ئالتۇن ئوردا خانلىقىدىكى موڭغۇللار، ئۇيغۇرلار، تاتارلار، قىپچاقلار تەرىپىدىن ئاسسىملاتسىيە قىلىنىپ، تۈركلىشىپ، ئېتىقاد جەھەتتىن ئىسلام دىنىغا كىرگەنىدى. موڭغۇل خانلىرى ئارىسىدىكى ئورتاق تىل، موڭغۇل بەگلىرى ئارىسىدىكى ئەدەبىي تىل، رەسمىي سىياسىي ئالاقىلەردە قوللىنىلىدىغان تىل ئۇيغۇر تىلى ئىدى.

ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ خانى بائۇرچوق ئارتىكىن مىلادىنىڭ 1210 - يىلى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قۇرۇلۇن دەرياسى بويىدىكى ئوردىسىغا بېرىپ چىڭگىزخاننى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن، بەشبالىقلىق (هازىرقى جىمسار ئەتراپىدا) ئۇيغۇرلىرىدىن نۇرغۇن كىشىلەر موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا جەلپ قىلىندى.

چىڭگىزخان مىلادى 1206 - يىلى قاغان بولغاندىن باشلاپ سىرتقا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىنى باشلىدى. چىڭگىزخاننىڭ ئوردىسىغا توپلانغان ئۇيغۇر هەربىي ئالىملىرى چىڭگىزخاننىڭ مىلادى 1215 - يىلى جورجىت خانلىقى (1115 - 1234) غا قىلغان يۈرۈشلىرىدە هەربىي مەسلىھەتچى سۈپىتىدە قاتناشقاندىن

[1] چىيوشۇسىڭ «جۇڭگو تارىخى هېكايىلىرى» خەنزۇچە 11- بەت

تاشقىرى، چىڭگىزخاننىڭ مىلادى 1219 - يىلدىن 1225 - يىلغىچە داۋام قىلغان غەرب ۋە شەرققە قىلغان يۈرۈشلىرىگىمۇ ھەربىي مەسلىھەتچى بولۇپ بارغانىدى.

چىڭگىزخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى، نەۋرىلىرىنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇشىغا يەنە نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار جەلپ قىلىندى.

چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قىلغان ھەربىي يۈرۈشكە قاتناشقان ئۇيغۇرلار ئىچىدىن ئەڭ مەشھۇرلىرى بولغان تۇراقايا، بۇلادقايا قاتارلىقلار توغرىسىدا بىر نەچچە ئېغىز سۆز قىلىش يېتەرلىك.

تۇراقايا بەشبالىقلىق ئۇيغۇر بولۇپ، ھەربىي ستراتېگىيە ۋە تاكتىكىنى ئۆزۈش ھەرىكەتلىرىدە قوللىنىشقا ناھايىتى ئۇستا ئىدى. تۇراقايا چىڭگىزخاننىڭ ئۇلۇغ خارزىم شاھ دۆلىتىگە قىلغان يۈرۈشكە قاتناشقان ھەربىي مەسلىھەتچىلەر ئىچىدە ناھايىتى قابىلىيەتلىك ھەربىي ئالىملاردىن ئىدى. بۇلادقايا بولسا چىڭگىزخاننىڭ غەربكە قىلغان يۈرۈشكە قاتناشقان. ئۇ كېيىن چىڭگىزخاننىڭ ئوغلى تولىخاننىڭ ئورۇنباسارى بولغان. بەشبالىقلىق بۇلادقايا، چىڭگىزخان مىلادىنىڭ 1215 - يىل بېسىپ ئالغان خۇڭدو (جورجىت خانلىقىنىڭ پايتەختى) غا ئالاھىدە ھوقۇقلۇق ئەلچى ۋە نازارەتچى قىلىپ ئەۋەتىلگەن. ئۇنىڭدىن بۇرۇن (مىلادىنىڭ 1215 - يىلىدىن 1223- يىلىغىچە) جۇڭدودىكى باش ۋالىي موڭغۇل سەركەردىسى موغالى ئىدى. موغالى مىلادىنىڭ 1223 - يىل ئۆلگەندىن كېيىن، جوڭدوغا بۇلادقايا ئەۋەتىلگەن. بۇلادقايا جوڭدودا تۇرغان مەزگىلدە شىمالىي جۇڭگوغا موڭغۇللار نامىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان. شۇ چاغدا جەنۇبىي جۇڭگو جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى (1227 - 1279) نىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىدى.

موڭغۇللار مىلادى 1279 - يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، تولىيخاننىڭ ئوغلى قوبلايخان 87 يىل ھۆكۈم سۈرگەن يەن سۇلالىسى (1279 - 1368)نى قۇرغان، ئۇيغۇرلار مانا شۇ يەن سۇلالىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم ھوقۇقلىرىنى ئىگىلەپ ئالغان.

قوبلايخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى دەۋرىگىچە (1279 - 1368) ئۇيغۇرلاردىن لەنشەن (مىلادىنىڭ 1231 - يىل تۇغۇلۇپ، 1280 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، ساڭگا(؟ - 1291)، ئەھمەت (مىلادىنىڭ 1282 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن، (ئەلىيمغىش (مىلادىنىڭ 1320 - ئالەمدىن ئۆتكەن)، مەڭگۇتېكىن (13 – ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن)، شىبان (مىلادىنىڭ 1197 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1276 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن)، موڭسۇر (13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن)، ئەختەرىددىن (13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن) قاتارلىق ئۇيغۇرلار خان بالىقتا (ھازىرقى بېيجىڭدا) ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

شۇلارنىڭ ئىچىدىن ئاددىيلىقى، كەمتەرلىكى، خەلقپەرۋەرلىكى، قابىللىقى بىلەن شۆھرەت قازانغان لەنشەن، موڭسۇر، مەڭگۇتېكىن، شىبان، ئەل يىغمىش، ئەختەرىددىن قاتارلىقلار توغرىسىدا قىسقىچە چۈشەنچە بېرىش كېرەك.

لەنشەن مىلادىنىڭ 1231 - يىلى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنىڭ پايتەختى بەشبالىقتا تۇغۇلغان. ئۇيغۇر قوبلايخاننىڭ باش مەسلىھەتچىسى بولغان، مىلادىنىڭ 1259 - يىلى مونكى قاغان ئالەمدىن ئۆتكەن، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختى قارا قۇرۇمنى ساقلاشقا تەيىن قىلىنغا ئارىغ بوقا (قوبلەيخاننىڭ ئۇكىسى) پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قارا قۇرۇمدا قۇرۇلتاي چاقىرىپ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانلىق ئورنىنى تارتىپ

ئالماقچى بولدۇ. ئەھۋال مۇشۇنداق جىددىيلەشكەندە، قوبلايخان مىلادىنىڭ 1260 - يىلى لەنشىەننىڭ كۆرسەتمىسگە بىنائەن قاغان سايلاشتىكى ئەنئەنىسگە خىلاپ ھالدا كەيفىندە ئۆزىنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قاغانى دەپ جاكارلايدۇ.

شۇندىن باشلاپ قوبلايخان بىلەن ئارىغ بوقا ئارىسىدا قانلىق ئۇرۇشلار يۈز بېرىدۇ. قوبلايخان ئارىغ بوقانى تار - مار كەلتۈرۈپ، قارا قۇرۇمنى ئىگىلەپ ئالىدۇ، مىلادىنىڭ 1264 - يىلى ئارىغ بوقا قوبلايخانغا تەسلىم بولىدۇ.

موڭغۇللار مىلادى 1279 - يىلى پۈتۈن جۇڭگونى بېسىپ ئالغاندىن كېيىن، قوبلايخان يەن سۇلالىسىغا خان بولۇپ، بېيجىڭنى پايتەخت قىلىدۇ. لەنشىەن شۇندىن باشلاپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە قوبلايخانغا باش ۋەزىر بولىدۇ.

مەڭسۇر قوبلايخاننىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىلىرىدىن بىرى ئىدى. قوبلايخان ئۇنى باش ۋەزىرلىككە تەيىنلىگەندە، باش ۋەزىرلىكنى قوبۇل قىلمىغان. مەڭسۇر ناھايىتى ئەقىللىق، بەكمۇ بىلىملىك ئادەم ئىدى.

مەڭگۈتىكىن بولسا قوبلايخاننىڭ ئۇستازى ئىدى، قوبلايخان ئۇنىڭ تەربىيىسى نەتىجىسىدە، موڭغۇلچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، تىبەتچە تىللارنى مۇكەممەل بىلىدىغان، ئىلىم ئەھلىنى ھۆرمەت قىلىدىغان شەخس بولۇپ يېتىشكەن.

شىيبان بولسا مەشھۇر، ئۇستا دىپلومات ئىدى. ئۇيغۇر قوبلايخاننى ئۇنىڭ دۈشمەنلىرى بىلەن كېلىشتۈرۈش جەھەتتە ئۇنۇملۇك پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان، شىيبان ئوكتايخان بىلەن قوبلايخاننىڭ ئوردىسىدا ناھايىتى مۇھىم ۋەزىپىلەردە بولغان، ئۇ مىلادى 1276 - يىلى 79 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئەسلى خوتەنلىك ئۇيغۇرنىڭ ئەۋلادى بولغان ئەھمەد قوبلايخانغا ۋەزىر بولغان. ئۇيغۇر ناھايىتى قابىل بولۇپ، باش ۋەزىرگە تەڭ ئابرويغا ئىگە ئىدى.

يەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر خانلىرى قوبلايخان، تۆمۈرخان، ئىسەنخانلارنىڭ ۋاقتىدا (مىلادى 1270 - يىلىدىن 1320 - يىلىغىچە) مەشھۇر دېڭىز ساياھەتچىسى، دىپلومات ئەل يىغمىش ئاتلىق ئۇيغۇر بىر نەچچە قېتىم ھىندى ئوكيان ۋە ئوكيانىيىگە بارغان. ئەل يىغمىش مىلادى 1272 - يىلىدىن باشلاپ ھىندى ئوكيان ۋە ئوكيانىيىدىكى دۆلەتلەرگە ئەلچى بولۇپ بارغان. ئەل يىغمىش دېڭىز ئوكيان ئارقىلىق ھازىرقى سىرىلانكا، ماۋرىيە (ھىندىستاننىڭ شەرقىي جەنۇبىدا)، ھىندى چىنى، ھىندونوزىيە قاتارلىق جايلارغا بارغان. ئۇيغۇر قايتىشىدا چەت ئەل ئەلچىلىرىنى باشلاپ ۋە شۇ دۆلەتلەردە چىقىدىغان دورا - دەرمەكلەرنى ئېلىپ كەلگەن.

قوبلايخاننىڭ ئەل يىغمىشنى شەرقىي جەنۇبىي ئاسىياغا (ھىندىچىنىدىكى دۆلەتلەرگە ۋە ھىندىستانغا)، ھىندونوزىيىگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىشى شۇ دۆلەتلەر توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇماتقا ئىگە بولۇش ئىدى. چۈنكى قوبلايخان شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە ھىندونوزىيىنى بېسىپ ئېلىش ئۈچۈن ئۇزۇندىن بېرى تەييارلانماقتا ئىدى.

دېگەندەك قوبلايخان مىلادى 1279 - يىلى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، شەرققە — ياپونىيىگە، شەرقىي جەنۇبىي ئاسىياغا، ھىندونوزىيىگە كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم باشلىدى.

قوبلايخان مىلادى 1280 - يىلى يۈزلىگەن، مىڭلىغان كېمىلەر بىلەن تەمىنلىگەن. 165 مىڭ جەڭچىدىن تەركىب تاپقان قۇدرەتلىك چوڭ قوشۇننى (بۇنىڭ 120 مىڭى خەنزۇ ۋە كورىيىلىك جەڭچى) دېڭىز ئارقىلىق ياپونىيىگە ماڭدۇردى. لېكىن بۇ چوڭ تاجاۋۇزچى قوشۇندىن ناھايىتى نۇرغۇنى تىنچ ئوكياندا بورانغا ئۇچراپ غەرق بولغان، نەتىجىدە موڭغۇللارنىڭ ياپونىيىگە قىلغان يۈرۈشى مەغلۇپ بولغان.

قوبلايخان ياپونىيىگە قىلغان يۈرۈشىدە مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، 1283 - يىلى ھىندىچىنى يېرىم ئارىلىدىكى ۋيېتنام، مالايىيا، بىرما، كامبودژا قاتارلىق دۆلەتلەرگە ھۇجۇم قىلغان، ئەل يىغمىش موڭغۇللارنىڭ ھىندىچىنىدىكى دۆلەتلەرگە قىلغان يۈرۈشىگە قاتناشقان، ئۇ يەنە موڭغۇللارنىڭ 1293 - يىلى ھىندونوزىيىگە قىلغان يۈرۈشىگىمۇ قاتناشقان. ئەل يىغمىش قوبلاينىڭ ھىندونوزىيىگە قىلغان يۈرۈشى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن (موڭغۇللار ئوكيانىيىنىڭ ئىسسىق ھاۋا كېلىماتىغا ماسلىشالماي ئىچ ئۆتكۈ كېسىلىگە مۇپتىلا بولغانىكەن) خان بالىققا قايتىپ كېلىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە باش ۋەزىر ئورۇنباسارى بولغان. مىلادى 1320 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن.

قوبلايخاننىڭ ۋاقتىدا، ئەختەرىدىن ئاتلىق ئۇيغۇر ئىنژېنېر ئۆتكەنىدى. ئەختەرىدىن ئوردا ۋە شەھەر قۇرۇلۇشلىرىنى باشقۇرىدىغان چادىر مەھكىمىسىگە باشلىق قىلىپ تەيىنلەنگەن.

ئەختەرىدىننىڭ شەرق تارىخىدىكى تۆھپىسى ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ دەسلەپكى ئاساسىنى لايىھلەپ بىنا قىلىشىدا.

بېيجىڭ جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن سۇلالىلەرنىڭ سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولغان. بېيجىڭ جۇڭگو تارىخىدىكى — «يىلنامە دەۋرى» (مىلادىدىن 770 - يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 475 - يىل بۇرۇنقى چاغقىچە)، «ئۇرۇشقاق بەگلىكلەر دەۋرى» (مىلادىدىن 475 - يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 221 - يىل بۇرۇنقى چاغقىچە) دىكى يەن بەگلىكىگە پايتەخت بولغان، ئۇ چاغدا جىچېڭ دەپ ئاتىلاتتى. چىن سىخۇاڭ مىلادىدىن 221 يىل بۇرۇن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن جىچېڭ شەھىرى چېگرا مۇداپىئەسىدىكى مۇھىم شەھەرگە ئايلانغان. جىچېڭ شەھىرى خەن سۇلالىسى (مىلادىدىن 207 بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادى 220 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، سۇي سۇلالىسى (581 - 618)، تاڭ سۇلالىسى (618 - 907) دەۋرلىرىدىمۇ مۇھىم ھەربىي شەھەر بولغان. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە (960 - 1279) جىچېڭ شەھىرىنى مىلادى 960 - يىللىرى قىتانلار بېسىپ ئالغان. جۇڭگو تارىخىدا ئۆتكەن جورجىت خانلىقى (1115 - 1234)، يەن سۇلالىسى (1368 - 1279)، مىڭ سۇلالىسى (1368 - 1644)، چىڭ سۇلالىسى (1644 - 1911) قاتارلىق تۆت سۇلالە جىچېڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلغان.

شەرقىي قىتان خانلىقى (916 - 1125) مىلادى 1053 - يىلى جىچېڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلغان ۋاقىتتىن باشلاپ ھېسابلىغاندىمۇ بېيجىڭ 800 يىلدىن كۆپرەك تارىخقا ئىگە.

تارىخى ئۇزۇن بولغان بېيجىڭ نامى تۈرلۈك تارىخىي شارائىتتا ھەر خىل ئاتىلىپ كەلگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە (168 - 907) يۇجۇ، قىتان خانلىقى دەۋرىدە (916 - 1125) يىدۇ، يەنجىڭ، جورجىت خانلىقى دەۋرىدە (1115 - 1234) جۇڭدۇ دەپ ئاتالغان. يەن سۇلالىسى دەۋرىدە (1279 - 1368) خان بالىق دەپ ئاتالغان. پەقەت چىڭ سۇلالىسى دەرۋىدىلا (1644 - 1911) بېيجىڭ دەپ ئاتالغان.

هازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ ئاساسىي يەن بەگلىكى (مىلادىدىن يەتتە ئەسىر بۇرۇن) نىڭ پايتەختى جىچېڭ شەھىرىمۇ ئەمەس، شۇنىڭدەك شەرقىي قىتان خانلىقى، جورجىت خانلىقى دەۋرىدىكى يەنچىڭ، جۇڭدۇ شەھىرىنىڭ ئاساسىمۇ ئەمەس. بېيجىڭ پەقەت موڭغۇللار بىنا قىلغان خان بالىق شەھىرى ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ، هازىرقى هالغا كەلگەن.

چىڭگىزخان مىلادى 1251 - يىلى جۇڭگۇغا 2 - قېتىم ناھايىتى چوڭ كۆلەمدە هۇجۇم قىلىپ، جورجىت خانلىقىنىڭ پايتەختى جۇڭدۇنى بېسىپ ئالغاندا، شەھەرگە ئوت قويۇپ كۆلگە ئايلاندۇرۇۋەتكەنىدى. تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، جۇڭدۇ شەھىرى بىر ئايدىن ئارتۇق كۆيۈپ، قورقۇنچلۇق بىر خارابىزارلىققا ئايلىنىپ كەتكەن.

مانا شۇ ۋەقەدىن 52 يىل ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادىنىڭ 1268 - يىلى) قوبلايخان جۇڭدۇ شەھىرىنىڭ خارابىسى ئۈستىدە، يېڭى بىر شەھەر بىنا قىلىپ، پايتەخت قىلىش قارارىغا كەلگەن.

ئەختەرىددىن قوبلايخاننىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، يېڭىدىن قۇرۇلىدىغان پايتەختنىڭ غايەت چوڭ، مۇرەككەپ لايىھىسىنى ئىشلەپ چىققان ۋە شۇ لايىھە بويىچە «خان بالىق» دەپ ئاتالغان پايتەختنى بىنا قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلغان.

موڭغۇل قۇرغان يەن سۇلالىسى (1279 - 1368) نىڭ تۇنجى خانى قوبلايخاننىڭ زامانىسىدا خان بالىقنىڭ بىنا قىلىنىشى تارىختا بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئىنتايىن قىممەتلىك يادىكارلىقى هېسابلىنىدۇ.

«ئەختەرىددىننىڭ لايىھىسى بويىچە، بىرىنچى قەدەمدە يەرنىڭ قىيپاش شەكلىگە ئاساسەن، يەر ئاستى قانالىزاتسىيىسى ياسىلىپ سۇ ئاقىدىغان ساپال نوكەشلەر ئورنىتىلغان، ئىككىنچى قەدەمدە، خانلار تۇرىدىغان ئوردىلار تەبئىي مەنزىرىسى چىرايلىق جايلارغا سېلىنغان. ئەختەرىددىننىڭ لايىھىسىگە ئاساسەن، هازىرقى جۇڭنەنخەي ۋە بىيخەي كۆللىرى بىنا قىلىنىپ، خان ئوردىلىرى شۇ كۆللەرنىڭ ئىككى قىرغىقىغا سېلىنغان. هازىرقى جىڭشەن باغچىسىنىڭ ئەتراپىغا خان ئائىلىسىنىڭ هايۋانلار باغچىسى بىنا قىلىنغان»[1].

خان بالىقنىڭ «كوچىلىرى چوڭ كوچا، كىچىك كوچا ۋە خوتۇڭ دەپ ئاتىلىدىغان ئۈچ خىل كوچىدىن ئىبارەت بولغان... چوڭ كوچىلارنىڭ كەڭلىكى 24 قەدەم، كىچىك كوچىلارنىڭ كەڭلىكى 12 قەدەم ئىدى. شەھەرگە 364 چوڭ ۋە كىچىك كوچا، 2009 خۇتۇڭ ياسالدى... بۇنداق كوچىلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى قاتناشنىڭ هەر خىل ئېھتىياجىغا ئاساسلىنىپ، تار قىلىپ ياسالغان. كوچىلارنىڭ كەڭلىكىنى هازىرقى ئۆلچەمگە سېلىشتۇرغاندا، چوڭ كوچىلارنىڭ كەڭلىكى 40 مېتىر، كىچىك كوچىلارنىڭ كەڭلىكى 20 مېتىر كېلىدۇ»[2]

خان بالىقتىكى ئوردىلار، كۆللەر، باغچىلار، كۆۋرۈكلەر، كوچىلار، شەھەر دەرۋازىلىرى، يەر ئاستى قانالىزاتسىيىسى «جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى، تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ شەرت - شارائىتلىرى ۋە يەرلىك ئەھۋالىنىڭ بەزىبىرى جۇغراپىيەلىك ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن ياسالغان»[3]

---

[1] لىيۇۋيجون: «غەربىي دىيار ھەققىدە قىسسە» خەنزۇچە 1- كىتاب، 122- بەت
[2] لىيۇۋيجون: «غەربىي دىيار ھەققىدە قىسسە» خەنزۇچە 7- كىتاب، 124- بەت
[3] لىيۇۋيجون: «غەربىي دىيار ھەققىدە قىسسە» خەنزۇچە 1- كىتاب، 122- بەت

ئەجدادلىرىمىز ھۇنلار دەۋرىدىن تارتىپ (بۇندىن 5000 يىللار بۇرۇن) ھازىرغىچە جۇڭگونىڭ مەدەنىيىتىگە ناھايىتى قىممەتلىك تۆھپىلەرنى قوشقان. ئەختەرىدىنىڭ خان بالىقنى (بېيجىڭنى) بىنا قىلىشتا ياراتقان ئۇلۇغ، شانلىق تۆھپىسى تارىختا مەڭگۈ ئۇنتۇلغۇسىز مۆجىزە.

مەنبە: «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1988 - يىل 4 - سان